

O TEMPO HISTÓRICO DE CURROS

Xosé R. Barreiro Fernández

INTRODUCCIÓN

O noso país está cada día máis preocupado por recupera-la memoria dos que nos precederon e puxeron o seu talento e paixón ó servizo da cultura galega. E isto é, á parte dun acto de xustiza, un síntoma de boa saúde social.

Os actos celebrados tanto pola Real Academia Galega coma polo Consello da Cultura Galega en honor de Curros Enríquez son unha mostra do que estamos dicindo.

É habitual neste tipo de conmemoracións que ós historiadores se lles solicite, e así sucede neste caso, que recreen o marco histórico no que viviu a persoa homenaxeada. Afeitos ás sínteses dos ciclos históricos de Galicia, os historiadores resolvemos con dignidade o cometido reconstruíndo o espacio no que se situou a aventura vital do protagonista. Pero teño que recoñecer que cada vez que asumo este cometido dubido máis do meu esforzo.

Podémo-los historiadores reconstruír nos seus grandes trazos as estruturas sociais, podemos recupera-las correntes ideolóxicas que circulaban naquel momento, mesmo podemos captar esa especie de espasmos que experimentan tódalas sociedades e que non son outra cousa que as aceleracións do proceso histórico que percorren en pouco tempo o que habitualmente se fai en séculos. Podemos facer todo isto pero ó final nunca atopámo-la sincronía entre ese espacio que envolve ó protagonista e a aventura vital do mesmo.

Por iso cómpre, desde o principio, deixar claro cáles son os obxectivos que buscamos neste traballo e cáles son tamén os riscos do mesmo.

Pretendemos reconstruí-los *determinantes sociais* do tempo histórico de Curros, é dicir, as estruturas políticas impostas, a consolidada articulación das clases sociais, a circulación das ideas, en definitiva, o que significa a cultura social e política nun espacio e nun tempo.

Pero pretendemos ademais coñecer cómo o protagonista se sitúa ante esa realidade aceptándoa, acomodándose a ela ou rebelándose e intentando subverte-la orde establecida.

Esta segunda pretensión obríganos a entrar no personaxe, auscultalo seu ritmo vital, falar coas súas palabras a ver polos seus ollos.

Cando o historiador chega a este nivel comezan as incertezas e as dúbidas ante o perigo de que a réplica intentada non se pareza ó orixinal. Pero iso tamén forma parte da aventura do historiador que pretende ser ó mesmo tempo un intelectual do país.

I. O “AMARGO TEDIO”

Impresionoume ler nun artigo de Murguía¹ o seguinte: “Como no me fue vedado el conocer el fondo de aquella alma atormentada como pocas, puedo decir que el amargo tedio, como él le denominaba, no le dejó un momento, fue su compañero de toda hora y de todo momento”.

Ese “amargo tedio” non procedía dunha insatisfacción pasaxeira, nin da sensación de illamento ou inxustiza coa súa obra. Tiña que ser algo moito máis fondo, un sentimento instalado na súa alma porque, moi cedo, se lle racharan os seus proxectos vitais. E isto si que, ó noso entender, ten que ver coa estrutura social e política que viviu.

Sabemos que Curros espertou á vida moi cedo cun acto de rebeldía que levouno a abandona-lo fogar familiar².

En Madrid, baixo a protección dun galego bo e xeneroso, D. Modesto Fernández y González, que tivo a fortuna de atopar en Meijide Pardo un rigoroso biógrafo³, o mozo Curros puido vivir con intensidade as súas utopías e rebeldías porque as circunstancias eran moi propicias. Se co Sexenio en toda España fervían as ideas e impulsos, era Madrid, sen ningunha dúbida, o gran laboratorio das utopías españolas.

A súa connatural rebeldía e a súa capacidade de subversión contra a orde establecida, que xeraba bolsas de pobreza e marxinação, puideron canlearse a través de xornais, de revistas (case todas republicanas), de poesías incendiarias. Era o momento no que cría firmemente que era posible cambia-lo mundo e establecer outro novo: “Mi ejército, los parias / la libertad mi sueño”⁴.

Pero eses milagres de liberdade non veñen do ceo, a liberdade sempre hai que conquistala. E iso é o que interesa ó historiador para explicar xustamente a caída da utopía e o comezo dese longo e “amargo tedio”.

Cómo se prepara unha “revolución”

Cando a partires de 1833 se constrúe en España o modelo de Estado había unha condición sobreentendida e que Isabel II nunca respectou: garanti-lo “turnismo” entre os partidos moderado e progresista.

Os progresistas só chegaron ó poder en 1836, en 1840 e en 1854 mediante un golpe de Estado, síntoma de que non funcionaba o sistema de quendas. Cando no ano 1858 O'Donnell funda a Unión Liberal, invitando a progresistas e moderados a unírense no seu partido, cría que se pechaba o ciclo dos pronunciamentos. Non puido ser porque o progresismo deriva cara ó radicalismo a través do partido demócrata, pai do partido republicano, e porque o moderantismo enquistase no ultraconservadurismo, unha vez que recibe a achega do carlismo vencido.

Cando chegamos ós anos sesenta do século pasado, Isabel II confíalle o Goberno

ó Marqués de Miraflores, a Arrazola, a Mon e finalmente en 1864 a Narváez.

Os progresistas da Unión Liberal interpretan estes nomeamentos como o síntoma do entreguismo da Raíña ó sector ultraconservador e neocatólico. A limitación das liberdades políticas, a brutal represión sobre a prensa e o exercicio despótico do poder por Narváez son os síntomas alarmantes de que as liberdades estaban ameazadas en España.

Pola súa parte os demócratas, rama escindida do progresismo, acúsana estes de con-temporizar coa inxustiza e reclaman dos progresistas que se manifesten se estaban a favor do contubernio monárquico-neocatólico no poder ou se pasaban a outra aceira na que desde había tempo os agardaban.

O xeneral Prim, día a día máis líder dos progresistas, visita á Raíña o 30-VIII-1863 para pedirlle un cambio de rumbo. A resposta foi unha absoluta negativa. A partir deste momento Prim interpreta que a solución política pasaba por derruba-la Monarquía de Isabel II.

Cando o 3-V-1864 Prim pronunciou o brinde dos Campos Elíseos de Madrid e dixo que o partido progresista pasaría sobre “los obstáculos tradicionales” que lles impedían chegar ó poder, todos entenderon que aquelas palabras significaban unha declaración de guerra contra Isabel II.

Logo viñeron os levantamentos de 1865 (A Noite de San Daniel)⁵ e os de 1866, de Villarejo, o do 22-VI-1866 (Cuartel de San Xil) e o de agosto de 1867. Detrás de todos estes levantamentos, agás do primeiro, está Prim.

Fracasaron os levantamentos, os dirixentes progresistas e demócratas tiveron que exiliarse e, desde o estranxeiro, Prim segue liderando a conspiración para prepara-lo golpe definitivo.

Prim comprendeu, logo dos sucesivos fracasos, que o golpe non podía ser estrictamente militar. Era preciso contar co pobo para que desde o primeiro momento dominara as rúas e impuxera a súa lei. Por este motivo busca o apoio dos líderes republicanos que, como el, estaban no exilio: Pi y Margall, Ruíz Zorrilla, e os galegos Eduardo Chao e Manuel Becerra.

Prim tivo a astucia de non comprometerse nunca coa futura forma de Goberno en canto o golpe triunfara, argumentando que correspondía á soberanía nacional, nun Parlamento elixido mediante sufraxio universal, definirse sobre a futura forma de Goberno, monárquica ou republicana.

Con esta promesa os republicanos mobilizan desde o exilio as súas bases e unha tupida rede de espionaxe e de axentes clandestinos empezan a traballa-la base popular.

En Madrid aparecen xornais clandestinos como *El Eco de la Revolución*, *El Alerta*, *El Puñal y el Trono*, *El Relámpago*, *El Centinela del Pueblo*, impresos clandestinamente e repar-tidos por mans misteriosas que os poñían nas cafeterías, os metían por debaixo das portas, nos casinos ou pegados ás paredes. Xornais sempre anónimos, poemas incendiarios contra os Borbóns tamén anónimos e que xa nunca máis saberemos quen os redactaron.

O Club dos Amigos del Pueblo que en Madrid dirixía Nicolás Calvo de Guayti tiña brigadas nas rúas da capital con moi precisos plans de actuación para cando chegase o momento: entorpecer nas rúas o paso dos carretóns militares, libera-los presos políticos, montar barricadas e publicar de inmediato proclamas e manifestos a favor da liberdade e contra a Monarquía. Iso explica a aparición en España de miles de proclamas nada máis ter noticia do levantamento⁶.

Na masa anónima de activistas destacan en Madrid dous galegos: Tomás Carretero Sánchez, de Santiago, aventureiro e conspirador, que realiza unha actividade conspiradora sen precedentes, repartindo panfletos polas fondas e cafeterías de Madrid con tal impunidade que máis dun pensou se non sería un axente dobre. Igual ou maior eficacia amosou outro galego, D. Nicolás Soto Rodríguez, de Cobelas (Ourense), militar que desde a Guerra de África seguía a Prim coa fidelidade dun can. Desde Madrid mantiña contactos conspiratorios co seu xefe, espallando logo os seus informes a través das células conspiratorias creadas. Encarcerado e posiblemente torturado xamais revelou un nome.

Ambos, Carretero e Soto, foron logo premiados como deputados por Galicia nas eleccións de 1869.

En cada unha das principais cidades galegas funcionaron os comités clandestinos: o de Ferrol, liderado polo republicano Suárez García, co apoio dos obreiros do Arsenal, (aínda a Internacional non erguera unha fronteira entre republicanos e obreiros) e contando ademais co compromiso do capitán de Navío Beránger que foi o home resolutivo que iniciou nesta cidade o levantamento, en canto tivo noticia do pronunciamento de Topete.

Na Coruña foron os republicanos Montero Tellinge, Federico Tapia, Pérez Costales e Pereira, encarcerado en San Antón, contando co apoio do xeneral D. Cándido Pieltain os que organizan o levantamento.

En Ourense, mentres os irmáns Diéguez Amoeiro facían campaña nas vilas próximas a Portugal, onde estaban exiliados desde 1867, Paz Novoa, Cesáreo Ribera, Alexandre Quereizaeta, Xosé Ogea e outros formaban o grupo conspiratorio.

En Lugo e baixo a presidencia simbólica desde Madrid, de D. Xosé R. Becerra, que fora deputado nas Cortes de Cádiz e que mantiña limpo como o primeiro día o seu progresismo, traballaron na conspiración Salustio Alvarado, Moreno Barcia (en Ribadeo) e outros.

En Pontevedra a figura máis representativa seguía sendo o escritor Xosé Bieito Amado, escoltado por Indalecio Armesto e Xoaquín Baeza.

En Santiago os profesores republicanos Esteban Quet e Pablo González Munín, foron capaces de organizar un reducido grupo que desde o primeiro momento fíxose cargo do poder. Nese grupo estaban Manuel Murguía, Secretario da Xunta Revolucionaria de Santiago.

Por fin, o levantamento de setembro de 1868 derrubou a Monarquía de Isabel II e un vento de fronda e liberdade recorreu toda España. Os que loitaran por ver chegar ese día puideron gozar da victoria e do deber cumprido. Entre eles estaba Curros Enríquez.

Cómo fracasa unha Revolución

Sempre se dixo que a loita unifica e a victoria divide. Consumada a caída da monarquía isabelina, gracias ó apoio popular, Prim descubre de inmediato cáles eran os seus obxectivos: recupera-lo pacto entre o capital e a aristocracia; situar unha nova monarquía como pedra angular do sistema e responsabiliza-los unionistas e progresistas da xerencia do novo réxime.

Como non era posible devolve-la masa ós seus talleres e fogares sen nada, deulle dereitos e liberdades. Por iso a Constitución de 1869 foi a máis progresista do século XIX.

Os republicanos loitaban cun só obxectivo: instaura-la República, icona máxima ó que lle atribuían tódalas capacidades taumatúrxicas para cambiar radicalmente España.

Unha vez que as Cortes proclaman na Constitución de 1869 que España será unha monarquía constitucional, o republicanismo experimenta unha escisión: un sector liderado por Sagasta, no que están, entre outros, Nicolás María Rivero e Manuel Becerra Bermúdez, acepta os feitos consumados e pasan a servir ó novo réxime que foi xeneroso con eles. Tódolos citados foron ministros.

O outro sector do republicanismo, o máis numeroso, permanece fiel á ideoloxía republicana pero rachando a unidade operativa e dividíndose en distintas faccións: os de Pi y Margall, os de Castelar, os de García Ruíz, os de Salmerón, etc.

Pero había outro sector republicano máis radical: os que viron na caída da Monarquía o inicio da Revolución, do cambio radical e posiblemente traumático de España. Os que formaban no *Combate*, xornal de Madrid fundado no ano 1870 e dirixido por Paúl y Angulo, non só eran radicais, eran tamén *internacionalistas*. Quizais non tivesen unha conciencia moi clara do que o internacionalismo implicaba, pero instintivamente sabían que no internacionalismo vían conciliadas dúas ideas que desde sempre os preocuparan: a República e a Revolución Social.

Está suficientemente demostrado que o anarquismo penetra nas asociacións republicano-federais, convivindo pacificamente ata que xa no ano 1870 empezan a distanciarse do republicanismo⁷ para non colaborar cos partidos burgueses. A ruptura definitiva, sen embargo, acaece en 1871 cando o 10-XI-1871, 192 deputados contra 38 declararon que a AIT (Asociación Internacional do Traballo) debía ser declarada fóra da lei. Os ambiguos discursos de Castelar, Pi, Salmerón e outros líderes republicanos (aínda que na votación final se opuxesen a declarar fóra da lei a AIT) acabou de convence-los anarquistas que nada en común había xa entre eles⁸.

Pero algúns grupos republicanos, coma o liderado por Fernando Garrido, e desde logo

o grupo de Paúl y Angulo en torno ó xornal *El Combate* seguiron defendendo o internacionalismo como instrumento revolucionario apto para cambia-la sociedade.

No ano 1871, con Paúl y Angulo xa fóra de España e pechado o xornal *El Combate*, Federico Carlos Beltrán publicaba unha arenga invitando ós internacionalistas a se defenderen⁹. No mesmo ano Francisco Córdoba López, outro redactor, como Beltrán, de *El Combate* demostraba a conciliación de intereses entre a Internacional e a República Democrática Federal¹⁰.

A Revolución da Comuna francesa que rematou co réxime napoleónico fíxolles concibir ós federalistas da liña internacionalista que as condicións obxectivas eran propicias para desencadear un proceso revolucionario. Iso explica que Paúl y Angulo participe en dous levantamentos en Andalucía, contra ó réxime acabado de constituír en España polo seu moderantismo. Estes levantamentos foron sufocados, Paúl condenado e amnistiado por Prim o que lle permite reincorporarse no verán de 1870 ó seu xornal *El Combate*.

Curros formou parte, non como redactor, senón como colaborador do xornal *El Combate*. Da súa colaboración no xornal falan tanto Galo Salinas, amigo íntimo de Curros e sabedor de moitos dos seus segredos¹¹ como Celso Emilio Ferreiro que, ademais, reproduce algúns parágrafos dun artigo de Curros¹². Formaban a redacción do mesmo, con Paúl y Angulo, Ramón Cala, Xosé Guisasaola, Francisco Córdoba López, o deputado republicano e internacionalista Francisco Rispa Perpiña, Federico Carlos Beltrán, tamén internacionalista e Luis Pierrard.

El Combate foi, entre tódolos xornais do momento, o máis agresivo, insultante e desestabilizador, “periódico pequeno, pero grande en escándalo, verdadero libelo que leían con fruición inmensa, por lo que decía de los primeros hombres de la revolución, unos cientos de infelices extraviados y todos los reaccionarios de todos los colores”¹³.

Vexamos algúns exemplos do seu estilo:

Contra D. Nicolás María Rivero, Ministro de Gobernación, escribiu o propio Paúl y Angulo: “Es tan tirano como cobarde... apóstata y traidor por temperamento, que vendió la República Española por un cuartillo de vino, ese gitano y regateador político que adopta el procedimiento del hurto y de la estafa, detiene en las calles y en las estaciones inmediatas a Madrid los ejemplares de *El Combate*”.

Como Rivero denunciara no Congreso o artigo insultante e reclamara do deputado Paúl y Angulo unha rectificación, este respondeu: “Lo de tradidor, apóstata, estafador, etc. no hay necesidad de explicarlo ni rectificarlo, porque es verdad... Lo del cuartillo de vino es una figura retórica, por todos sabemos que el señor Rivero necesita mucho más que un cuartillo”.

Contra Prim: “El 16 de noviembre de 1870 (o día da elección nas Cortes de D. Amadeo de Saboia como Rei de España) será para la España revolucionaria de sep-

tiembre, la marca de una vida afrentosa, que en vano intentará borrar de su frente la sangre del tirano».

En favor do golpe de Estado: “La Patria está en peligro. Basta ya de dudas y vacilaciones... La duda y la vacilación, en el estado de deshonor a que la cosa pública ha llegado, son verdaderos crímenes nacionales. ¿Hay algún español que dude y vacile ante el golpe de Estado?... Pues ese español es un cobarde, un ciudadano indigno, un hombre degenerado, un miserable”.

Neste contexto é como pode explicarse o autoexilio de Curros, por pouco tempo, a Inglaterra. Xa resulta sorprendente que Curros fale desta viaxe pero sen precisar datas nin motivos. A Galo Salinas díxolle que a causa fora un escrito en *El Combate* atacando a memoria de O'Donnell¹⁴. Ninguén pode crer nesta explicación porque O'Donnell había tres anos que morrera e naquelas circunstancias falar mal de O'Donnell ou Narváez non só era habitual senón mesmo motivo de satisfacción tal e como mudaran as cousas políticas.

Celso Emilio, en troques, dá outra versión: no artigo antimonárquico, xa citado parcialmente na nota 12, referíndose ós candidatos para o trono de España di, en relación a un deles, o Duque de Montpensier: “No es posible que ese hinchado pastelero francés llegue a ser Rey de España”¹⁵. Como o Duque era o candidato de Serrano, Rexente do Reino, a policía foi na súa procura e Curros fuxiu ata o porto da Coruña e aquí embarcou cara Inglaterra.

Quen lea a prensa da época, especialmente a republicana, atopará adxectivacións moito máis duras, mesmo insultantes, contra Montpensier. Se Serrano pretendía tapa-la boca dos periodistas perseguindo ós que escribían contra o seu amigo tería que enche-los cárceres de España, porque poucas persoas foron tan duramente xulgadas como este Duque, cuñado de Isabel II.

Máis aínda, sostén Ferreiro que isto sucedía no mes de abril de 1870 e que gracias a unha amnistía do Goberno o 17-X-1870 Curros xa estaba novamente en España. Agora ben, cando Curros retorna aínda non tivera lugar a elección do Rei, que se realiza nas Cortes o 16-XI-1870, e non parece lóxico que mentres Montpensier segue a ser un candidato se lle poida dar unha amnistía a un periodista que ten tempo para seguir facendo campaña contra o Duque.

Non negámo-la posibilidade de tal interpretación, pero nin o tal Duque podía sentirse especialmente molesto por esta crítica, cando diariamente lía na prensa verdadeiras injurias contra el e a súa familia, nin era Curros daquela un personaxe tan coñecido e influente como para ter que illalo no cárcere ou exilialo. Despois de le-los parágrafos que aparecían en *El Combate* o que Curros escribiu era de ton menor en comparanza con outros artigos.

Por iso témo-la sospeita de que a ocultación da data, polo mesmo Curros, agocha motivos máis graves.

Sabemos xa, con suficiente fundamento, que Paúl y Angulo foi un dos asasinados de Prim no atentado cometido o 27-XII-1870¹⁶. Nada máis cometerse, Paúl y Angulo foi buscado pola policía como o principal inculpado, aínda que sen éxito, porque logrou fuxir ó estranxeiro. O propio Prim antes de morrer confesou que puido distinguir perfectamente a inconfundible voz de Paúl y Angulo dando a orde para disparar.

A persecución de Paúl y Angulo significou así mesmo a dos membros do seu xornal e dos seus amigos, colaboradores e simpatizantes. Sen que Curros tivese nada que ver co atentado, o só feito de ser colaborador do xornal e posiblemente amigo de Paúl y Angulo explicaría a necesidade de fuxir nun primeiro momento, agardando que a xustiza fora clarificando o acontecido e a súa conducta quedase totalmente limpa.

Nada hai que se opoña a esta data, porque se ben é certo que, sempre por unha testemuña pouco concreta de Galo Salinas, casou en Madrid ós 20 anos, e un 15 de setembro, os 20 anos cúmprense o 15 de setembro de 1871 e para entón xa Curros estaba en España, da que saíría no mes de decembro de 1870 ou mesmo se cumpriría o 15 de setembro de 1872.

Pero se a súa conducta quedou limpa, a súa alma quedou xa ferida para sempre. Curros perdeu a fe en moitas cousas. O día que D. Amadeo de Savoia ascendía ó trono de España comprendeu que aquela Revolución na que puxera toda a súa alma fora un fracaso, xa que só servira para entronizar de novo a Monarquía, e para construír un novo modelo de Estado calcado no da etapa isabelina. Capital e aristocracia, a espada e o báculo volvían a se-los signos do poder de España. Entón, e só entón, foi cando se instalou na súa alma o “amargo tedio” que o acompañou para sempre.

O 8-VI-1872 publicou na *Ilustración Republicana Federal*, que dirixía Rodríguez Solís, o poema *Tributo de sangre* que é xa toda unha confesión da fe perdida:

“¡Libertad, ¡ay! tu has muerto para mi!”

e engade máis adiante:

“¡Y un porvenir de sangre y opresión...
Has muerto para mi!”

A liberdade non pode ser escrava “de un déspota a los piés”.

E remata cunha serie de claves crípticas que fan pensar que quere garantir alguén que el segue estando exactamente onde sempre estivera:

“¡Yo sí! Yo puedo
.....
abandonar la paz de la familia,
doblar mi cuello al infamante yugo

y aún empuñando el hacha del verdugo
ir con ella matando hasta morir.”

Proclama novamente a liberdade: “Soldado o libre, moriré por tí”.

A chegada da Primeira República en 1873 aínda puido ergue-los ánimos dos republicanos máis fanatizados, pero non os ánimos de Curros e de cantos entenderon desde o primeiro momento que a República nacía morta. Estaba xa sumido no “*amargo tedio*”. O seu paso polo internacionalismo do grupo *El Combate*, deixoulle para sempre unha marca de orixe: un discurso laico, militante, anticlerical, igualitario e mesmo retoricamente revolucionario¹⁷.

A sensación de desesperanza non foi exclusiva de Curros. Hai toda unha xeración de mozos que enfermaron da mesma enfermidade e decidiron desertar de España e buscar en América unha ilusión para sobrevivir.

O exilio republicano

O fracaso do proceso revolucionario e da Primeira República polas que apostaron centos de mozos intelectuais, mudou moitas vidas. Non foi só a represión política que a Restauración, desde 1874, foi aplicando cautelosa e paseniñamente sobre cantos apoiaran as solucións republicanas para España. Máis que a represión foi a perda da utopía, a perda dunha atmosfera de liberdade, a restauración dos ídolos tenebrosos (realiza, aristocracia, clero, exército) que parecían erguerse das campás para retornar e facerse de novo co poder. Retornaban os medos atávicos dunha Galicia atrasada e clerical. Demasiado para aquela xuventude intelectual, republicana e utópica, que optou polo exilio voluntario en América.

Está aínda por estudar este primeiro exilio político e intelectual¹⁸ que tanto beneficiou as comunidades galegas de América, porque de acordo coa tese que defendemos, o fenómeno asociativo que vai dar orixe ós Centros Galegos da Habana, Montevideo e Bos Aires está organizado por esa primeira xeración de mozos e intelectuais.

Nas orixes do movemento asociativo de Bos Aires está César Augusto Cisneros Luces, muradán, que xa estivera en América e retornara a España. Estaba no ano 1872 de profesor na Escola Naval Flotante de Ferrol cando tivo lugar o levantamento republicano de 1872¹⁹. Logra fuxir da dura represión e instálase en Montevideo onde loita nos xornais contra o dictador Latorre e posteriormente pasa a Bos Aires onde funda *El Gallego*²⁰ que foi o gran impulsor da constitución do primeiro Centro Galego daquela cidade no ano 1879. Cisneros Luces republicano, anticlerical, e posteriormente galeguista consumiu a súa curta vida no proxecto de uni-los galegos da Arxentina.

Con Cisneros Luces colabora o historiador e arquivista Bernardo Barreiro de V.V.

que fuxe de Galicia no ano 1874. Republicano, anticlerical e instintivamente galeguista colaborou na redacción dos primeiros estatutos do Centro Galego de Bos Aires.

Colabora tamén Ricardo Conde Salgado, que sendo estudante de Medicina decide emigrar ó remate da Primeira República.

O xornalista Vázquez Castro chega a esta cidade no ano 1872 e foi un dos grandes impulsores do Centro e o seu Presidente.

Pouco máis adiante, en 1880, chega D. Xoaquín Castro Arias.

Nas orixes do movemento asociativo galego do Uruguai e na constitución do Centro Galego de Montevideo están Benigno e Tomás Salgado Vázquez que estudiaban Farmacia en Santiago e deciden marchar no ano 1874. Benigno foi a alma ardente creadora do asociacionismo galego. Fundou un xornal, *La Voz de Galicia*²¹ que foi sempre unha tribuna republicana e galeguista que levaba como subtítulo “Todo por Galicia y para Galicia”.

Con el colaborou activamente nesta empresa patriótica Antonio Varela Stolle, republicano e francmasón, que chega a Montevideo no ano 1874 e será o Presidente do Centro Galego de Montevideo no ano 1879.

Neste mesmo ano 1874 chega a Montevideo Benigno Teixeira Martínez, de Ortiueira, rexa personalidade intelectual.

Finalmente, tamén tralo movemento asociativo de La Habana están Waldo Álvarez Insua que chega a La Habana no ano 1877 e funda *El Eco de Galicia*²² o gran xornal dos galegos nesta cidade, colaborando así mesmo en forma activa na constitución do Centro Galego.

Álvarez Insua está apoiado por Buenaventura Pueyo, que fundara en Ferrol *El Pensamiento de Galicia*. No ano 1880 chega a esta cidade e se incorpora ás actividades intelectuais e asociativas Ramón Armada Teixeira, logo virán Manuel Lugrís Freire e o xurisconsulto ferrolán D. Xosé Novo García.

O perfil de todos estes mozos coincidía co de Curros Enríquez: republicanos, intelectuais que empregaban o periodismo como arma de combate (“el periodismo es una sierra, y de ella/un diente he sido yo” escribiu Curros), que viviron a utopía dun proceso que pensaban que concluiría na Revolución e que quedaron frustrados pola Restauración. Todos eles eran “paxaros/a quen tallaron o bico/cando empezaba o seu canto” que tamén escribiría Curros, engadindo que agora “arrastro as áas sangrando”.

Seguramente Curros se sentiu moitas veces tentado por comezar unha nova vida na América nestes anos. Ben sabía que “*caelum non animun mutat qui trans mare fugit*”²³ e por iso, baixo outro ceo, noutra terra, o seu espírito crearía novas expectativas, loitaría polos mesmos ideais que en España, ideais que alí (fóra de Cuba e Porto Rico que reproducían as loitas políticas da metrópole) xa estaban consolidados, especialmente o ideal republicano.

Se Curros pospuxo a Viaxe ata 1894, xa noutras circunstancias, posiblemente foi

pola tentadora oferta que lle fixo o galego D. Eduardo Gasset Artime de colaborar no xornal *El Imparcial*, o mellor xornal de España naquel momento, no ano 1874²⁴, como correspondente da Guerra do Norte.

Como correspondente de guerra, Curros enviou as súas crónicas en forma de cartas ó Director, posteriormente recopiladas como *Cartas del Norte*²⁵. A primeira está datada en Santander o 19-XII-1875 e a derradeira en San Sebastián o 23-II-1876.

Nesta última carta, e cunha extraordinaria profesionalidade, Curros dá conta da entrada do Rey Alfonso XII. Non é unha crónica entusiasta pero sabe cumprir co seu deber a pesares da súa repugnancia pola Monarquía.

Os datos recollidos, os apuntes dos distintos pobos teatro da derradeira guerra carlista servíronlle logo para redactar *Paniagua y Cia*²⁶ que é unha das novelas máis anticarlistas publicadas en España. Ó final da novela reaparece a carraxe contra o sistema restauracionista. Os dous protagonistas, D. Ambrosio, ex-tenente coronel do exército isabelino, xogador e falso, e o Pater, o ex-escolapio que tiña, ó dicir de Curros, a alma amputada pola formación no Seminario e que era tan avaro coma pervertido sexual, atópanse en Madrid xa concluída a guerra carlista do Norte. Foron vencidos pero intégranse perfectamente no sistema da Restauración. O Pater dedicase agora “de acuerdo con el comercio de Roma, a organizar una romería anual de todos los pueblos católicos al Vaticano. Esto, como comprenderás, es todo un negocio desde el punto de vista económico”²⁷. A Restauración clerical e monárquica amparaba a estes dous facinorosos. Curros comezaba a dar forma na súa mente ó *Divino Sainete*.

II. “CANTÓ CON VIGOROSO ALIENTO LAS ESTROFAS MÁS AUDACES DEL HIMNO DE LA REHABILITACIÓN GALLEGA” (J. R. CARRACIDO)

Perdida a fe na Revolución, obrigado pola necesidade a conta-las pequenas glorias militares do exército no Norte, afastado daqueles amigos que lle axudaran a soñar mundos imposibles, vivía Curros sen estrela e sen unha ilusión renovadora. Atopouna, por fin, na galeguidade. E Curros recuperou unha patria, un *locus* sentimental que xa para sempre vai guiar a súa vida, e Galicia atopou a voz máis vigorosa e audaz, ó poeta civil da súa rehabilitación.

Non é cuestión agora de coñecer con exactitude o momento no que Curros se compromete coa lingua e coa patria a redimir. Xa desde 1869 a lingua galega foi capaz de arrancar del versos fermosísimos como a *Cántiga* e posiblemente outras obras. Pero empeñado como estaba noutros compromisos revolucionarios, tratando de cambia-lo rumbo da historia e do mundo cun esforzo utópico, quizais non reparase que o compromiso coa terra e a lingua podía ser tan universal e grande coma universais e grandes eran os seu soños.

A súa participación na sociedade *Galicia Literaria* no ano 1875 significou, sen dúbida, o contacto máis vital co sentimento da galeguidade encarnado en Añón, ó que cantará como heroe que morreu sen altares, Andrés Muruais “nuncio de rescate” da patria galega, Teodosio Vesteiro Torres ó que prestou un derradeiro servicio publicándolle unha Coroa fúnebre, con Xosé Novo García e Victorio Novo García.

Sen embargo non debemos esquecer na súa conversión á galeguidade, se se pode falar así de quen no ano 1869 xa escribira a *Cántiga* que tódolos galegos coñecen e cantan, a influencia sempre activa e viva do seu protector D. Modesto Fernández, cualificado polo propio Curros como “regionalista práctico”, é dicir, coñecedor e divulgador da literatura, da arte, da música galega, do noso folclore e da cociña e, sobre todo, protector dos galegos que, necesitados, chamaban á súa porta. Tamén Curros chamou un día a aquela porta, “prófugo de la casa paterna, indigente y desolado”, que se lle abriu de par en par²⁸.

Non esquezamos que foi o propio D. Modesto quen subvenciona o premio de 2.000 reais “al poeta que en dialecto gallego retrate con más exactitud y colorido local” unha serie de tradicións e festas galegas, premio que gañará no ano 1877 Curros Enríquez. E, finalmente, que foi tamén D. Modesto quen lle consegue un posto na administración de Ourense, cando Curros decide tornar á patria.

“A victoria de Curros no certame (1877), escribe Carballo Calero²⁹, determínoo como poeta galego. Ate aquela, aínda que escribira e publicara algunha poesía na súa fala nadal, non tiña unha personalidade decididamente avincallada ao renacemento das nosas letras. Era un de tantos galegos que, cultivando esporadicamente a lingua vernácula, intenta facer carreira literaria en Madrid. Despois de 1877, o seu éisito, seguido do seu establecemento en Ourense, imprímelle carácter como príncipe da poesía galega”.

Ó incorporarse ó galeguismo literario non renuncia a nada. Segue a se-lo poeta revolucionario, “falareilles da patria ós desterrados/de liberdade e redención ós servos”, mantén os seus radicais compromisos sociais cos derrotados, pero agora o seu verso aparece encarnado en homes concretos, nos campesiños, “os parias/de trévoa e polvo e de sudor cubertos/piden á terra o grau da cor da sangue”, nos mariñeiros, nos homes dun país que é o seu e cunha lingua que é tamén a súa: “lingua proletaria do meu pobo”.

Curros asume o feito diferencial galego moito antes que Murguía e Brañas construíran o discurso político da galegitude, coñecido por rexionalismo. Curros entrou na obra de Murguía, ó que sempre o uniu unha estreita amizade, a pesares de seren os dous tan cobizosos da súa gloria, e alí descubriu a transcendencia da nosa identidade como pobo. Aceptouna como un dogma e con ese xenio dos grandes poetas a converteu no núcleo do seu propio discurso literario, expresado en artigos, en monólogos, en pequenas pezas teatrais pero, sobre todo, en rotundos e fermosos versos que o pobo asumiu de inmediato como seus e que repetían e cantaban cando Baldomir, Veiga ou calquer outro os musicaba.

Máis adiante, a partires de 1886 o galeguismo atopa unha formulación política que é o que se chama rexionalismo.

Despois das sólidas investigacións de Xusto Beramendi e Ramón Maiz³⁰ sabemos que no rexionalismo coincidían varias tendencias nun mesmo obxectivo. O rexionalismo, liderado por Murguía, apóiase nunha concepción liberal e democrática da sociedade e do individuo e procura artella-lo proxecto rexional dentro do contexto liberal da España do momento.

O rexionalismo de tipo federal, representado por Aureliano J. Pereira, intentaba a conciliación do ideario rexionalista coa filosofía política do federalismo republicano.

Finalmente o rexionalismo tradicionalista, que lideraba Brañas, non acepta os dogmas esenciais do liberalismo (soberanía nacional, representación por sufraxio universal, constitución, etc.) e proxéctase sobre unha base filosófica antiliberal.

Os líderes das distintas tendencias tiñan, sen embargo, a suficiente altura de miras como para non interferir-las súas ideoloxías no proxecto común de trazar un programa para o futuro goberno de Galicia.

Curros non quere decatarse destas diferencias e asume na súa plenitude o ideario rexionalista en canto significa a defensa dunha lingua, dunha cultura propia, dunha tradición e, sobre todo, dunhas mulleres e homes que sofren o illamento, a desigualdade e marxinação. Porque o rexionalismo para el é indisoluble da igualdade entre todos. A vena revolucionaria dos primeiros anos mozos segue a pulsar no xenio poético arrincándolle fermosísimas estrofas sempre que fala dos parias, dos ilotas e vencidos da nosa Galicia.

Por iso cando fai o retrato de Brañas esquécese das súas predeterminacións filosóficas e o valora só en canto redentor dunha patria; “La moderna escuela regionalista, fundada sobre los últimos adelantos de las ciencias físicas, morales y económicas, trata de

reintegrar a las sociedades y a las razas en todo lo que les es propio y pertenece por derecho”. Foi Murguía o gran descubridor: “Corresponde al Sr. Murguía el honor de haber descubierto en su gran libro la característica de nuestro pueblo, casi fosilificada (sic) bajo el polvo de los siglos y el olvido de las generaciones, reconstruyendo, por un sistema parecido al de Cuvier, el esqueleto de nuestra anatomía”. Pero logo refírese a Brañas: “Al Sr. Bañas (corresponde) la gloria de haberlo animado y hecho de él un organismo, ofreciéndolo a nuestra raza como símbolo en que se contienen todas sus aspiraciones de libertad, de justicia y de progreso,... ha formulado el credo de la descentralización política y administrativa de Galicia y lo ha propagado con elocuencia de apóstol y abnegación de mártir por todas las regiones de España. Brañas de gallardo continente, vasta ilustración, palabra abundante y persuasiva, imaginación poderosa, fe y entusiasmo por la causa que defiende, incansable voluntad, todo, en fin, cuanto puede hacer de un hombre un ser providencial, un elegido por Dios para iniciar una época y empujar a la sociedad por el camino de la civilización”³¹.

Cando na súa revista *La Tierra Gallega* elabora as biografías dos “hijos ilustres de Galicia”, consciente ou inconscientemente selecciona só a aqueles que teñen traballado pola causa rexional galega: Añón, no que residía a savia da heroica raza galega é o xenio “de nuestra gloria nacionalidad”³², Barreiro de V.V., “uno de los campeones del regionalismo”³³, Alfredo Vicenti, correlixionario por republicano, e anticentralista e con iso xa é suficiente para consideralo da propia casa³⁴, Modesto Fernández Losada, “regionalista práctico”³⁵, Murguía e Brañas, cabeza e corazón do rexionalismo, Filomena Dato Muruais, “de ferviente amor a la patria” e que escribindo moi ben en castelán, “ha preferido siempre el gallego”³⁶, Xosé Rodríguez Carracido quen con Murguía e Brañas “formaba la trinidad del regionalismo gallego”³⁷, Andrés Muruais porque “fué a la patria nuncio de rescate”³⁸.

III. “CAELUM NON ANIMUM MUTAT QUI TRANS MARE CURRIT”. QUEN EMIGRA PODE MUDAR DE CEO PERO NON DE ESPÍRITO

O 21 de febreiro de 1894 embarca na Coruña no correo *Reina María Cristina* e o 5 de marzo desembarca no porto da Habana. O que non fixera nos anos mozos, en 1874, realízao agora ós seus 43 anos.

Outro ceo, pero o mesmo espírito, patriótico, igualitario, fundamente galego.

Cando chegou, a explosión de galeguidade, activada polos intelectuais exiliados dos anos 1873-1880, estaba no seu apoxeo. Pero o discurso teórico que fundamentaba a galeguidade era débil e difuso. Os intelectuais do exilio crearon, ante a falta dunha teoría da galeguidade, un imaxinario que se apoiaba en dúas ideas: a dignificación e a rexeneración de Galicia. “Galicia se ha regenerado a sí misma, escribe en 1882 Álvarez Insua, por sus propios hercúleos esfuerzos ha recobrado el primitivo prestigio y el viejo poderío”. Como era manifesta a contradicción entre esta suposta rexeneración e a propia realidade da emigración, recorreron a unha explicación tópica: o centralismo español que succiona a nosa riqueza. “Son gallegos –escrive en Bos Aires Cisneros Lucés– los recursos principales con que se alimenta esta inmensa madriguera . . . de la holganza cortesana que es Madrid”³⁹. “La exageración del poder central –escrive na Habana Álvarez Insua– tenía a la postre que dar sus resultados: negando por completo el derecho a la vida a las provincias, la metrópoli –enténdase Madrid– sólo ha ganado sus odios”⁴⁰.

Xunto con Madrid aparece de seguido outro referente de contradicción: os demais españois que denigran e desprezan ós galegos. “Gallegos en Cuba, en el Plata, en el universo entero, salud. ¡Unámonos y venceremos! Estamos convencidos de que nadie precisa más de unión que los gallegos. ¿Para qué? Para defendernos. ¿Quién nos ofende? ¡Ah! La respuesta es triste, dolorosa... nuestros hermanos los españoles”⁴¹. Aínda máis enerxicamente escribe Cisneros Lucés: “Galicia en sus costumbres, lenguaje, condición e historia ha sido el blanco sobre el cual han asestado oblicuas saetas ya no diremos el hombre de mediano entendimiento, ya no diremos ciertas mediocridades... , sino aún los mas elevados sacerdotes del genio... . No podréis disculpar nunca el incalificable desdén con que corresponden vuestros hijos a la articulación, baja para ellos, de la palabra Gallego. Les habéis enseñado con zumbas un nombre que debieran escuchar de rodillas... ¡Es un gallego! Ese gallego para vosotros no significa hombre, sino máquina, autómata, sepulcro... Galicia escarnecida, Galicia vilipendiada, reclama a todos sus hijos para el momento regenerador que en todas partes se miran con respeto y para su gloria”⁴².

Esta argumentación tiña como obxectivo a defensa do grupo étnico galego, é dicir, introducirles nas consciencias que só a valoración do galego, por selo, é o instrumento de dignificación: “Es indispensable que nos unamos los gallegos para ser ricos, para ser grandes, para ser estimados, para ser prósperos como los catalanes. Pero los catalanes tie-

nen orgullo de su propio valer. Allí, sin dejar de hacer España, todo se hace en catalán: lenguaje, comercio, industria, arte y hasta política”.⁴³

Gracias a estas estratexias aquel reducido grupo de intelectuais exiliados foron capaces de formar conciencia de galegidade, unha conciencia que de seguido se traduce na creación de institucións capaces de reforzar ese sentido étnico, como foron os Centros Galegos, casas de mutualidade pero tamén proxectadas socialmente a conquistar un espacio nas sociedades da Habana, de Bos Aires ou de Montevideo, Matanzas etc.

Este imaxinario, fundamentado nunha constante apelación á unidade étnica galega nun sentimento xeneralizado de aldraxe e marxinação, resultou insuficiente na medida en que a emigración galega foise cualificando. Neste momento, á altura dos anos 1886-1888 é cando os intelectuais da emigración incorporan o rexionalismo como teorización máis articulada e lóxica da galegidade.

Álvarez Insua na Habana e Cisneros Luces en Bos Aires serán os abandeirados da nova teoría, sempre recollida na fonte murguiana porque era a que mellor se adaptaba ás circunstancias sociopolíticas daqueles países.

No ano 1886, Álvarez Insua capta a fonda transformación ideolóxica que se verifica en España polo tirón da periferia e percibe a capacidade de alternativa que esta nova formulación rexionalista ofrece ó triste panorama da Restauración: “Hay una exhumación sagrada de todo lo provincial ... recógese más y más el concepto de lo regional” concluíndo: “No es posible privar a los pueblos de sus aspiraciones que nacen de la historia, de la raza, de la tradición, de las costumbres y del medio ambiente ... Encendamos la divina llama del regionalismo en todos los pechos”.⁴⁴

E cando as circunstancias na illa eran tan tensas Álvarez Insua segue a recordar: “No somos separatistas, no hacemos cuestión de propaganda al estampar la palabra regionalismo. Aspiramos a que nuestros comprovincianos, así en esta capital como en toda la República, dirijan sus esfuerzos a la unión y solidaridad en un pensamiento: espíritu de asociación que bastando por sí sólo para conservar entre nosotros las virtudes legendarias de nuestros mayores, sostiene más puro el ideal de nuestras glorias y sirven también de estímulo al trabajo y de concordia fraternal, pues como hermanos debemos considerarnos lejos de nuestra patria. Honrando a Galicia, dignificando a España y nos honramos a nosotros mismos”.⁴⁵

Pero a América chegaban tamén os ecos das duras críticas que recibían os rexionalistas da metrópole.

Sánchez Moguel, catedrático da Universidade Central, no discurso de ingreso na Real Academia Española (1888) refírese en forma desprezativa a “la teoría celtista ... verdadero dogma capital de aquel regionalismo” (refírese ó galego). Concretando as súas acusacións en Murguía, a quen non cita, di: “Los historiadores a que me refiero, señaladamente el más distinguido, persona de gran imaginación, elocuencia y cultura, poseen, por fortuna, altísima facultad adivinatoria que les permite, sin haber visto jamás celtas,

romanos, fenicios auténticos, adivinar en seguida, entre sus paisanos, sólo con mirarles a la cara, cuáles vienen de celtas, cuáles de romanos, árabes, griegos o fenicios y hasta de los piratas normandos”.

En sintonía con Sánchez Moguel escriben outros como Valera, Leopoldo Pedreira, etc.

Murguía, aguillado por estas críticas, case todas *ad hominem*, respondeulle a Sánchez Moguel e a Valera en varios artigos aparecidos na prensa galega. Pero o dano estaba xa feito e en América non poucos aproveitaron a doutrina de Valera e Sánchez Moguel para facer unha dura campaña contra o rexionalismo. Campaña que tiña como obxectivo deslexitima-lo discurso da galegitude.

A colectividade galega, mobilizada por Álvarez Insua, reaccionou de inmediato publicando nun folleto as respostas de Murguía ós ataques dos devanditos autores cun dobre obxectivo: defende-lo prestixio intelectual de Murguía é ó mesmo tempo mante-la lexitimidade do rexionalismo galego.

Foi así como 1.200 galegos da Habana e doutras partes de Cuba imprimen o folleto *El Regionalismo Gallego*⁴⁶ cun preámbulo, seguramente redactado polo propio Álvarez Insua no que di que o rexionalismo é a fórmula política axeitada ó momento. Trátase de “imponer en la actualidad el regionalismo como una consecuencia lógica del descrédito en que ha caído el sistema centralista y a su iglesia vendrán todos los hombres de sano corazón en plazo no lejano” e conclúe: “Seamos regionalistas y tendremos patria”.⁴⁷

Cando Curros decide marchar a América no ano 1894, polas razóns persoais ou sociais que fosen ⁴⁸, estaba en certa maneira na plenitude da fama e da gloria. O 27-III-1893 ten lugar no teatro da Comedia en Madrid a fundación do Centro Galego, acto literario que se converte nunha homenaxe a Curros. No acto literario falan Baldomero Lois, Rey Díaz, Xosé M. Carracido e o político don Manuel Becerra⁴⁹. Este coloca na cabeza de Curros unha coroa de loureiro de prata. A primeira que recibe en vida e que o declara poeta inmortal.

Un ano antes vira como era traducido ó castelán *Aires da miña terra* por Constantino Llobart e cunha introducción de Blasco Ibáñez, o escritor sen dúbida máis lido de España.

Por iso non se marcha para América a buscar gloria ou fama. Quizais busque unha estabilidade económica que aquí non ten e, sobre todo, unha nova vida.

A colectividade galega da Habana recíbeo como unha gloria nacional, disipa da súa intención o marcharse para México e responde en forma moi positiva á subscrición que abre para publica-la súa revista semanal *La Tierra Gallega*, xa que en poucos días logra 6.000 subscritores. Cheo de entusiasmo escribe a Martínez Salazar o 9-IV-1894 que “si la salud no me falta, creo que haré fortuna”⁵⁰.

Pero quen emigra pode mudar de ceo, pero non de espírito, e Curros na súa revista arremete contra o centralismo do estado español e defende o rexionalismo e a autono-

mía de Galicia, clama contra o caciquismo, pide a redención dos labregos e defende o idioma galego. O seu doutrinarismo comeza a proer nun momento no que de novo Cuba está en guerra e no que toda a crítica contra o estado español parece favorecer ós inimigos. A gran colectividade galega de Cuba, motivada supostamente polos seus intereses pero, sobre todo, mobilizada por galegos ilustres que actuaban como axentes do Capitán Xeral fai causa común cos oligarcas españois e forman unha piña na defensa da españolidade da illa. Decátanse de que a revista de Curros vai por outro lado, aposta con absoluta coherencia polo autonomismo de Cuba (exactamente como defende a autonomía para Galicia) como paso intermedio para a súa independencia, e a colectividade galega abandona a Curros e á súa revista que ten que pechar pola caída das subscricións. En carta a Lisardo Barreiro, Curros dille: “Mi periódico ha muerto. El Gobernador de La Habana me impuso dos multas seguidas, y como la tercera iba a matarlo, yo me adelanté y suspendí la publicación, quedando empeñado en 2.000 pesos y debiéndome los suscriptores 5.000 pesos que jamás cobraré”⁵¹.

Aquel patriotismo despeiteado, aquel españolismo que convertía en orxías pantagruélicas a noticia da morte de Maceo, aquela xeral desatino non concordaba nin coa ética política nin coa estética persoal de Curros, como testemuñan as cartas que, para liberarse, escribía ós amigos de Galicia. E certo que chegado un momento, tamén el se contaxiou para crear ese poema de guerra titulado *En Corso*⁵², pero o que realmente pensaba Curros daquela guerra está reflectido no extraordinario artigo crítico do libro de Amblard, *Notas coloniales*⁵³. Neste artigo Curros sitúa o problema no seu exacto centro: non se defendeu a España, defendéronse os intereses dunha oligarquía. Centos de miles de rapaces morreron, enfermaron e sufriron nunha guerra que non era de honra, senón de interese⁵⁴. Por iso denuncia a Cánovas por enviar a Weyler, a Sagasta por non impo-la autonomía en Cuba, a Romero Robledo, “el más execrable y funesto de los políticos contemporáneos”, a Canalejas porque despois de visita-la illa e de ter moi claro que a independencia era a única saída, chegou a España e enmudeceu, consentindo que seguisen enviando miles de mozos ó matadoiro, denuncia a Moret porque sabendo que Europa non movería unha man para apoiar a España manifestaba *urbi et orbi* que tiñámo-lo apoio dos estados europeos.

Curros con frase acendida chámalles a todos estes “locos, sí, porque no queremos llamarles malvados”.

Curros vai máis alá: non era posible seguir mantendo unha colonia baixo un réxime antidemocrático e militarizado cando tódolos países ó redor de Cuba eran repúblicas democráticas. E ese avance cualitativo xogará en contra dos colonialismos, porque os pobos elixen sempre a liberdade, aínda que signifique pobreza.

Curros, pasada a resaca da guerra, non volveu a contar co afecto e cariño da colectividade galega. Abríranse moitas feridas. O seu carácter duro, reservado e xusticeiro tampouco axudou a resolver-lo problema.

Porque Curros en América seguía sendo fiel a Galicia, e tiña moi claro que era de Galicia, da metrópole de onde tiñan que vi-las ideas e a zume renovadora para unha sociedade como a cubana cada día máis mercantilizada. Por iso a súa insistencia ante as directivas do Centro Galego para que mantivesen as asignacións a prol de Murguía para poder remata-la *Historia de Galicia*. Non se trababa de favorecer a un amigo, senón de asentar con firmeza a base histórica da nosa nacionalidade.

Por iso Curros, con Fontenla, van se-los animadores da constitución da Real Academia Galicia, un referente cultural patriótico para toda a galeguidade espallada polo mundo enteiro.

A fidelidade a Galicia convértese na fidelidade ó idioma, á historia e á cultura galega. Curros apostou polas causas permanentes, porque era un patriota.

NOTAS

1. Murguía, M., *Dolora*, artigo escrito no ano 1911, para as *Obras Completas de Curros Enríquez*, T.V., Madrid, 1912, p. 390.
2. Acontecemento no que tódolos biógrafos de Curros coinciden, porque el mesmo o manifestara, aínda que non concordan na idade que tiña Curros.
3. Meijide Pardo, A., Modesto Fernández y González (1838-1897). *Economista, Escritor y Periodista*, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña, 1998.
4. Poema a la hermosa niña Rosario Caneda (1876), en *Obras Completas*, T. II, Madrid.
5. Ruipérez, P., *La Cuestión Universitaria y la Noche de San Daniel*, Madrid 1975.
6. Bozal, Valeriano, *Juntas Revolucionarias*, Madrid 1968, cunha selección dos miles de proclamas aparecidas en España en 1868.
7. Termes, J., *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*, Barcelona 1971.
8. Vergés Mundó, O., *La I Internacional en las Cortes de 1871*, Barcelona 1964.
9. Beltrán, F.C., "Internacionales a defenderse", en *Enciclopedia Republicana Federal Social*, Ed. Fernando Garrido, Madrid 1871, pp.93-106.
10. Córdoba López, E., "A los trabajadores internacionalistas de España", Ib idem, pp.175-188.
11. Galo Salinas, "Curros íntimo", en *Obras Completas*, T.V., Madrid 1912, p.402.
12. Ferreiro, C.E., *Curros Enríquez*, Ed. Júcar, Madrid 1973, pp.37-38. Ferreiro reproduce un fragmento dun artigo de Curros, que supoñemos foi publicado en *El Combate*, artigo escrito no tono habitual deste xornal. O parágrafo transcrito por Ferreiro é o seguinte: "Como las ranas de la fábula, los amos de la situación croan, peroran, discursan tremolantes pidiendo un Rey. El país necesita un cirujano que raje, corte y ampute, no un Rey para los saraos de una Corte decadente y podrida".
13. García Ruiz, E., *Historia de la Internacional y del federalismo en España*, Madrid 1872, p.127. García Ruiz era o líder dos republicanismos unitarios ou antifederalistas.
14. Galo Salinas, ut supra, p.402.
15. Ferreiro, *Curros Enríquez*, op. cit. p.37.
16. Pedrol Ríus, A., *Los asesinos del General Prim*, Madrid 1960. O ilustre ex-Decano do Colexio de Avogados de Madrid volveu a rele-los 18.000 folios do proceso e chegou á convicción que había unha trama contra Prim na que estaban implicados o xeneral Serrano e o Duque de Montpensier, pero foi Paúl y Angulo o brazo executor, contratando a un grupo de profesionais do crime. Paúl y Angulo publicou no exilio unha obra que é un alegato, pouco crible, da súa inocencia; Paúl y Angulo, *Los asesinos del general Prim y la política en España*, París 1886.
17. Foi Alonso Montero quen mellor captou a capacidade militante da poesía de Curros; *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*, Madrid 1968, pp.101 e ss.
18. Hai algúns anos levei a un Congreso organizado pola Universidade de Vigo e o Consello da Cultura o relatorio *Cuba e Galicia: intercambios culturais en torno ó 98*, aínda non publicado. Neste relatorio desenvolvo o tema.

19. Gomis Rodríguez, A., *La insurrección de Ferrol de 1872*, Deputación Provincial, A Coruña 2000.
20. *El Gallego*, Buenos Aires, 1879-1880 (1ª etapa), 1883 (2ª etapa), 1888-1889 (3ª etapa). Fundado e dirixido por César Cisneros Luces.
21. *La Voz de Galicia*, Montevideo, 1880 (1ª etapa), 1885 (2ª etapa). Fundado por Benigno Fernández Carvajal e dirixido por Benigno Salgado Vázquez.
22. *El Eco de Galicia*, fundado e dirixido por Waldo Álvarez Insua, (1878-1897).
23. Curros Enríquez, "El libro de Amblard", *Obras Completas*, IV, Madrid 1911.
24. Como se sabe, no ano 1874 Curros enviou ó xornal *El Imparcial* a súa oda *A la Guerra Civil*, non agardando que se publicase, ata o punto de que non deixou a súa dirección. Gasset y Artime publicouna na célebre páxina *Los Lunes del Imparcial* e tivo que poñer un anuncio no seu xornal para dar co paradiro de Curros. Gasset, impresionado pola oda, sei que lle dixó: "El que escribe odas como la que Vd. ha escrito, tiene conquistada ya su reputación de poeta: en esta redacción tiene Vd. un puesto desde hoy". Iso explica a súa colaboración en *El Imparcial*, *Obras Completas*, op. cit. T.II, Madrid 1909, pp.175-180 co texto da Oda e p.246-247 co relato anterior.
25. *Obras Completas*, T.III, Madrid 1910, pp.7-98.
26. Curros Enríquez, *Paniagua y Compañía. Agencia de Sangre*, La Coruña 1877. Folletín do xornal *El Telegrama* (A Coruña).
27. *Paniagua y Compañía*, *Obras Completas*, T.IV, Madrid 1911, p.165-166.
28. *Obras Completas*, T.IV, p.252. Honestamente Curros reconece a débeda contraída con Modesto Fernández; "Con decir que nuestros primeros versos gallegos, entre ellos La Virgen de Cristal, no se hubieran escrito jamás si no creyésemos rendirle sincero tributo de reconocimiento... decimos lo bastante para dar a comprender cuánta veneración, cuánta gratitud y cuánto respeto nos inspira (este) hombre ilustre".
29. Carballo Calero, R., *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, op. cit., p.348.
30. G. Beramendi, X., Manuel Murguía, *Galicia* (Introd. e not.) Edicións Xerais de Galicia, Vigo 1982; Maiz, R., *O rexionalismo galego*, Edicións do Castro, Sada 1984.
31. Alfredo Brañas, *Obras Completas*, T.IV, op. cit., p.259.
32. Francisco Añón, *Obras Completas*, T.IV, op. cit., p.213.
33. Bernardo Barreiro, *Obras Completas*, T.IV, op. cit., p.227.
34. Alfredo Vicenti, *Obras Completas*, T.IV, op. cit., p.p.243 e 246, aínda que reconece que a idea de Vicenti ten da descentralización non coincide coa rexionalista.
35. Modesto Fernández y González, *Obras Completas*, T.IV, p.250.
36. Filomena Dato Muruais, *Obras Completas*, T.IV, p.280-281.
37. José Rodríguez Carracido, *Obras Completas*, T. IV, p.265.
38. Andrés Muruais, *Obras Completas*, T.II, p.210.
39. Cisneros Luces, C. *El Gallego*, n. 24 (1879).
40. Álvarez Insua, W. Introducción á obra de Murguía *El Regionalismo Gallego*, A Habana 1899.
41. Manifiesto publicado por Benigno Salgado en Montevideo o 5-VI-1878, pub. por Zubillaga, C. *Hacer la América*, Montevideo 1993, p. 115.
42. Cisneros Luces, C. "La querella de Galicia y sus hijos", *"El Gallego"*, 25-V-1879.
43. Cisneros Luces, C. *El Gallego* 17-VI-1888.
44. Álvarez Insua, W, "El Eco de Galicia" (1886), n. 227. Teñamos en conta que Álvarez Insua escribe en Cuba, territorio ou colonia española cunha autoridade militar moi sensible a todo tipo de publicidade que dunha ou doutra maneira favoreza un proceso autonomista para Cuba, que o goberno de Madrid rexeita.
45. Álvarez Insua, W. "El Eco de Galicia" 7-II-1892.
46. A Habana , 1889.
47. Ibidem.
48. Ferreiro, C.E. *Curros Enríquez*, op. cit. p. 97-98. Fala de distanciamento na vida afectiva do matrimonio, como unha das razóns.
49. Gardou sempre Curros un bo recordo de Becerra, malia que "claudicó con los adversarios de la democracia", referíndose á súa separación do republicanismo para pasar ás filas de Sagasta. Sen embargo, reconece que, despois de ser 5 ou 6 veces ministro "habita en una modesta vivienda de alquiler y hace en Madrid la vida humilde de un estudiante", *Obras completas*, IV, p. 239-240.
50. Ferreiro, C.E. *Curros Enríquez*, op. cit. p. 99.
51. Ferreiro, C.E. *Curros Enríquez*, op. cit. p. 103.
52. *Obras Completas*, v. p. 222-223.
53. *El libro de Amblard*, *Obras Completas*, IV, pp. 315-323.
54. Como xa expuxemos nun artigo, "Galicia ante o 98", *Congreso de Galicia nos tempos do 98*, Xunta de Galicia, Santiago 1998, pp. 5-28, a intelectualidade galega, agás Murguía, contaxiouse do patrioteirismo españolista. Case sentimos náusea cando lemos artigos de Galo Salinas, Lugo Freire, ou poesías de Pondal nas que un non sabe que deplorar máis, se a incoherencia ideolóxica e política dos chamados autonomistas e rexionalistas, ou a covardía en pregarse ós ditados do goberno que precisaba unha cortina propagandística para ocultar-lo seu fracaso.